

Jan Willem Bos

Over het vertalen van *Theodoros van Mircea Cărtărescu*

Jan Willem Bos (1954) is tolk-vertaler, schrijver, publicist en lexicograaf. Hij studeerde Roemeense taal- en letterkunde in Amsterdam en Vergelijkende Literatuurwetenschap in Illinois (USA). Tussen 1982 en 1984 verbleef hij als gastdocent Nederlands in Boekarest. Hij vertaalde zo'n vijfendertig boeken uit het Roemeens, het meest recent Theodoros van Mircea Cărtărescu (Bezige Bij, 2025) en Montana van Alexandru Popescu (Prometheus, 2026). In 2009 verscheen bij Atlas 'Verdacht'. Mijn Securitedossier (ook in het Roemeens vertaald). In 2011 verscheen bij dezelfde uitgeverij Mijn Roemenië. In 2022 verscheen bij uitgeverij Humanitas in Boekarest De la Rin la Dunăre și înapoi. Autobiografia mea românească [Van de Rijn naar de Donau en terug. Mijn Roemeense autobiografie] dat hij rechtstreeks in het Roemeens heeft geschreven. In totaal heeft hij zo'n 150 artikelen gepubliceerd over Roemenië – literatuur, geschiedenis, cultuur, politiek. Hij is medeauteur van het Nederlands-Roemeens woordenboek en auteur van het Roemeens-Nederlands woordenboek en het Juridisch-economisch woordenboek Roemeens-Nederlands-Roemeens. Hij werkt sinds ongeveer 1975 ook als tolk-vertaler Roemeens. In 2018 werd hij door president Klaus-Werner Iohannis van Roemenië onderscheiden met de medaille 'Culturele Verdienste' in de rang van Grootofficier. In 2019 werd hem de Cultuurfonds Vertaalprijs Martinus Nijhoff toegekend voor zijn vertalingen uit de Roemeense literatuur, met name van het werk van Mircea Cărtărescu. In 2026 ontving hij voor zijn vertaling van Theodoros van Mircea Cărtărescu de Filter Vertaalprijs. Deze voordracht werd op 13 juni 2026 tijdens de Vertalersgeluktournee gehouden bij boekhandel Donner in Rotterdam.

Over het vertalen van *Theodoros* van Mircea Cărtărescu

Ik ken Mircea Cărtărescu al sinds het begin van de jaren negentig, toen hij in de Amsterdamse Watergraafsmeer inwoonde bij een Poolse hospita, Roemeens doceerde aan de UvA en schreef aan de boeken die hem internationale faam zouden bezorgen. Amsterdam – met zijn levende standbeelden, bruine kroegen, rosse buurt en schaatsers – zou in zijn werk uitgebreid terugkomen. Dat werk is inmiddels in meer dan 25 talen vertaald en wereldwijd beloond en bekroond.

Tijdens de in de eerste week van juni van dit jaar gehouden boekenbeurs Bookfest in Boekarest, werden er maar liefst drie boeken van en over hem gepresenteerd: een collectie interviews, een verzameling uitspraken van literaire persoonlijkheden over Cărtărescu en het boek *Texistența*, waarin overpeinzingen over de literatuur uit zijn dagboeken bijeen zijn gebracht. Toen de drie boeken eenmaal het daglicht hadden gezien, vertrok de auteur spoorlags naar Madrid, waar een gretig lezerspubliek hem zat op te wachten.

Mircea heeft een keer in een interview gezegd dat hij eigenlijk alleen maar geïnteresseerd is in zijn eigen brein. En dat onstuitbare brein maakt het leven van een vertaler niet eenvoudig. Enkele jaren terug heb ik voor collega-vertalers van Roemeense literatuur, een lezing gehouden met de titel ‘Wat Mircea Cărtărescu mij heeft aangedaan’. Dat is namelijk niet gering – al is de uitdaging ook een bijzonder genoeg. Vele uren heb ik doorgebracht in het gezelschap van Mircea’s brein, want ik heb inmiddels bij elkaar meer dan drieduizend bladzijden van hem vertaald: de trilogie *Orbitor* (Verblindend), in het Nederlands verschenen in drie afzonderlijke delen, *Solenoid*, en als laatste de roman *Theodoros*. Hoewel, roman...? Volgens zijn uitgeverij Humanitas in Boekarest is het geen roman, maar een hele wereld. Daar zit wel iets in. Het is een barokke pseudohistorische vertelling die uitwaaiert en allerlei zijpaden kiest, van de kroning van koningin Victoria, die hem de pistolen heeft geschonken waarmee hij zich van kant zou maken, tot de wederwaardigheden van de ‘keizer van de Verenigde Staten van Amerika’, tot de reis van de giraffe Zarafa van Afrika naar Parijs en de ondergang van de legerschaar van Arcoş-Pasja in de strijd tegen de onverslaanbare Walachijse heerser Vrieskou. Het verhaal speelt zich bijna helemaal af in de negentiende eeuw, met uitzondering van de uitgebreide beschrijving van de liaison tussen koning Salomo en de koningin van Sheba, een gebeuren waar de westerse bijbel vluchtig gewag van maakt, maar waaraan het heilige geschrift van de Ethiopische Kerk, de *Kebre Negest*, de aandacht besteedt die deze liefdesgeschiedenis verdient.

Het boek draait om de protagonist Tudor, de mateloos ambitieuze zoon van bedienden, die opgroeit in het landhuis van een Walachijse bojaar. Later, tijdens zijn omzwervingen in de Griekse archipel, is hij Theodoros geheten. Omdat hij daar wordt gezocht door het gezag, dat hem wegens zeeroverij wil opknopen aan de hoogste mast, slaat hij op de vlucht naar Afrika, waar hij het wonderbaarlijk genoeg tot keizer Tewodros II van Ethiopië schopt. In zijn kort nawoord legt de auteur uit waarop het verhaal van deze spectaculaire en bizarre loopbaan is geënt.

Waarom is dit een moeilijk boek om te vertalen? Gelukkig bevat het niet bijzonder veel woordspelingen, zoals met name deel twee van de trilogie, dat me een volledige zomer het leven zuur heeft gemaakt. De eerste uitdaging is dat de roman in het geheel in de tweede persoon is geschreven. Toen ik het boek voor het eerst begon te lezen, vreesde ik dat het hierdoor onverteerbaar zou zijn, maar het procédé blijkt te werken. Wel levert het bijzondere problemen op. In de kladversie van de eerste bladzijde bleek ik dertig keer het woordje ‘je’ te hebben gebruikt, wat fnuikend was voor de leesbaarheid. In het Roemeens kan het persoonlijk voornaamwoord meestal wegblijven en krijg je nooit zinnen als ‘je ziet je in je spiegel’. Als vertaler moest ik naar andere oplossingen zoeken.

Saillant detail is dat ik een fragment tegenkwam dat, evident per abuis, in de derde persoon was geformuleerd. Ik heb de auteur erop gewezen, die antwoordde: ‘Dat had ik ook in de drukproeven aangegeven, maar ze hebben er niets aan gedaan. Zie maar wat je doet, jij bent toch de enige die het is opgevallen.’ Zo blijkt maar weer dat vertalers de beste lezers zijn.

De grootste uitdaging is de stijl en de woordkeuze. Zoals gezegd speelt het boek zich grotendeels af in de negentiende eeuw. De taal is niet echt negentiende-eeuws Roemeens, maar de meanderende stijl is wel archaïsch of archaïserend – en de woordkeuze is ongehoord rijk. Daar komt nog bij dat de auteur veel woorden gebruikt van Griekse of Turkse origine, die inmiddels uit het standaard Roemeense taalgebruik zijn verdwenen. Nederlandse equivalenten zijn er uiteraard niet, maar toch dient de vertaling een soortgelijke toon als de brontekst te treffen, in de eerste plaats op het niveau van de woordenschat. Voorafgaande aan en tijdens het werk aan de vertaling heb ik lijstjes met Nederlandse woorden en uitdrukkingen aangelegd die me wellicht van pas zouden komen. De meeste heb ik niet gebruikt, maar het leverde wel een prachtige verzameling bijzonder Nederlands op: in het prangen van de nood, in een geur van heiligheid staan, een grote uithaal maken, vermaagschapping, zwerk, sponde...

Ik stuitte in de tekst ergens op het woord ‘*geambaş*’, een Turks leenwoord dat ‘paardenhandelaar’ betekent. Ik vind dit woord uitleggerig en lelijk klinken. Gelukkig kwam ik op een goede dag langs de autosnelweg A13 een ‘stoeterij’ tegen. En als er een stoeterij bestaat, waarom dan ook geen stoeter? Het woord staat niet in Van Dale, maar ach... Een lezer van het boek had wel waardering voor de roman, maar klaagde dat er veel woorden in stonden die hij niet kende en moest opzoeken. Daar ben ik erg tevreden over, want dat spiegelt de ervaring van de Roemeense lezer van het origineel.

Boekarest kwam op jou over niet als een stad opgetrokken uit muren, planken en dakpannen, maar bestaande uit stank, geur en meur, reuk en odeur, aroma’s en luchtjes, rozen en munt en halva en bazielkruid en loog en raki, rottende aardappels en kadavers en mest, en overal menselijke drek, en het zoete bouquet van koffie, rozijnen en dadels in de winkels, en de zurige geur van borsjtsj, en de dichte begroeiing van zinnia’s en meidoorns voor de huizen, de geraniums in de vensters en de siertabak die zich in de avondschemering

bitter opende, de wierook die boven de tientallen kerken walmde, en de hete geur van vers uit de oven gehaalde broden, zo groot als karrenwielen, en het piment in de keukens...

Om de vele taalkundige problemen op te lossen, had ik de Van Dale, een synoniemenwoordenboek, de Bijbel (in twee talen), de Kebre Negest, Wikipedia en Ecosia (zoekmachine en AI-hulpbron) openstaan. Niet voor het eerst prijs ik mezelf gelukkig dat ik het werk van Cărtărescu in het internettijdperk mag vertalen, want zonder deze hulpmiddelen was het een ongelijke strijd geweest.

Soms staat de vertaler voor een onmogelijke opgave. In een van de fragmenten die zich in Walachije afspelen, is er sprake van een Vicleim. Dit is een traditioneel kerstspel met zowel religieuze als niet-religieuze elementen, dat waarschijnlijk door Saksen in de late achttiende eeuw naar Noord-Roemenië is gebracht, waar dit volkstoneel vooral in de landstreek Maramureș nog een levende traditie is. Het woord 'Vicleim' is afgeleid van 'Bethlehem', maar is niet direct als zodanig herkenbaar. Omdat 'kerstspel' zo banaal klinkt, heb ik besloten beide woorden samen te gebruiken. Ik stuitte echter op een woord dat ik nergens kon vinden: '*vitean*'. Het lijkt op andere Roemeense woorden ('*viteaz*' betekent bijvoorbeeld dapper), maar die werden hier stellig niet bedoeld. Ik heb de auteur erop aangeschreven, die mij een verrassend antwoord gaf: 'Ik heb geen flauw idee. Ik kwam het woord tegen in een oude toneeltekst van de Vicleim. Het zou iets als "tovenaar" kunnen betekenen, maar je kunt het ook gewoon laten staan, want het is een woord dat de Roemenen ook niet kennen.'

Cărtărescu is altijd bereid zijn vertalers te helpen, maar veel schieten we daar meestal niet mee op, want het enige woord Nederlands dat hij heeft onthouden van zijn verblijf als gastdocent is 'jenever'. Wel is er altijd de mogelijkheid om vragen en oplossingen uit te wisselen met andere Cărtărescu-vertalers, die ik vrijwel allemaal ken, want we komen elkaar regelmatig tegen op literaire festivals, boekenbeurzen en symposia. Het Roemeens Cultureel Instituut had zelfs de inspiratie om een bijeenkomst van vertalers van Roemeense literatuur te organiseren in Venetië. Mijn collega en vriend Steinar Lone (mijn kamergenoot op de studentenflat in Boekarest in 1978-1979), die het werk van Cărtărescu in het Noors vertaalt, had geen ongelijk met zijn opmerking dat er voor iedere taal ten minste twee vertalers nodig zijn: één voor Cărtărescu en één voor de rest van de Roemeense literatuur. Voor het Nederlandse taalgebied is daar gelukkig in voorzien, ongeacht hoe de verdeling van vertalingen uit het Roemeens in de toekomst zal uitpakken, dankzij mijn opvolgster Charlotte van Rooden, die met haar vertaling van Iulian Bocai ook op de longlist prijkt.

Een oplossing voor '*vitean*' vond ik echter ook niet bij mijn collega's. Al surfend over het internet kwam ik het woord 'eunjer' tegen. Dit verouderde woord, dat in het Nederlands geattesteerd is sinds 1622, staat wel in de Van Dale met de eerste betekenis 'heks' of 'tovenaar' en de tweede betekenis 'boze geest' of 'spook'. Ik heb het bij diverse gelegenheden in de groep gegooid, maar ik ben nog nooit een spreker van het Nederlands tegengekomen die dit woord kende. Het was precies wat ik nodig had.